

ΣΟΥ ΕΙΠΑ ΧΤΕΣ ΤΟ ΒΡΑΔΥ πως μπορεί να φύγω κάποια μέρα, και είπες, Για πού, και είπα, Για να είμαι με τον Καλό Θεό, και είπες, Γιατί, και είπα, Επειδή είμαι γέρος, και είπες, Δεν νομίζω πως είσαι γέρος. Κι ακούμπησες το χέρι σου στο χέρι μου και είπες, Δεν είσαι πολύ γέρος, λες κι αυτό έβαζε τα πράγματα στη θέση τους. Σου είπα ότι μπορεί να έχεις μια ζωή πολύ διαφορετική και από τη δική μου και από τη ζωή που είχες μαζί μου και πως αυτό θα 'ταν θαυμάσιο, υπάρχουν πολλοί τρόποι να ζήσεις μια καλή ζωή. Και είπες, Αυτό μου το 'πε κι η μαμά. Και μετά είπες, Μη γελάς! Επειδή νόμισες πως γελούσα μαζί σου. Άπλωσες το χέρι σου κι άγγιξες με το δάχτυλό σου τα χείλη μου και μου 'ριξες εκείνο το βλέμμα που δεν είδα ποτέ στη ζωή μου σε άλλο πρόσωπο, εκτός απ' της μητέρας σου. Κάτι σαν εξοργισμένη περηφάνια, γεμάτη πάθος και αυστηρότητα. Πάντα ξαφνιάζομαι λιγάκι όταν διαπιστώνω πως δεν έχουν καψαλιστεί τα φρύδια μου ύστερα από ένα τέτοιο βλέμμα. Θα μου λείψει.

Είναι βέβαια γελοίο να βάζει κανείς με τον νου του ότι μπορεί να λείψει κάτι, οτιδήποτε, στους νεκρούς. Αν είσαι ενήλικος όταν διαβάσεις αυτά τα λόγια –και γράφω τούτο το γράμμα με την πρόθεση να το διαβάσεις όταν μεγαλώσεις– θα έχω φύγει από καιρό. Θα ξέρω τα περισσότερα απ' όσα είναι να μάθω για το τι σημαίνει να είσαι νεκρός και μάλλον θα τα κρατήσω για τον εαυτό μου. Έτσι φαίνεται πως γίνεται.

Δεν ξέρω πόσες φορές μ' έχουν ρωτήσει οι άνθρωποι πώς είναι ο θάνατος – καμιά φορά όταν τους απομένουν μια δυο ώρες μονάχα ώσπου να το ανακαλύψουν οι ίδιοι. Ακόμα κι όταν ήμουν πολύ νέος, άνθρωποι γέροι όσο είμαι σήμερα κι εγώ με ρωτούσαν, έσφιγγαν το χέρι μου και με κοίταζαν στα μάτια με τα γαλακτερά τα δικά τους, σαν να ήξεραν πως ήξερα και με ικέτευαν να τους πω. Τους έλεγα συνήθως πως είναι σαν να ξαναγυρίζεις στην πατρίδα. Δεν έχουμε πατρίδα σ' αυτό τον κόσμο, έλεγα τότε· κι ύστερα ανηφόριζα τον δρόμο που έφερνε σε τούτο το παλιό σπιτάκι κι έφτιαχνα ένα φλιτζάνι καφέ κι ένα σάντουιτς με τηγανητό αυγό και άκουγα ραδιόφωνο, αφότου το απέκτησα, μέσα στο σκοτάδι τις πιο πολλές φορές. Θυμάσαι τούτο το σπίτι; Πιστεύω πως πρέπει να το θυμάσαι λιγάκι. Μεγάλωσα σε πρεσβυτέρια. Έζησα σε τούτο εδώ το μεγαλύτερο μέρος της ζωής μου και επισκέφθηκα πολλά ακόμα, γιατί οι φίλοι του πατέρα μου και οι περισσότεροι συγγενείς μας ζούσαν κι αυτοί σε πρεσβυτέρια. Κι όταν, εκείνο τον καιρό, το συνέκρινα με τα άλλα –όχι και πολύ συχνά βέβαια– κατέληγα πως τούτο εδώ ήταν το χειρότερο απ' όλα, το πιο θλιβερό, το πιο παγερό. Εντάξει, έτσι πίστευα τότε. Είναι ένα εξαιρετικά καλό παλιό σπιτάκι, αλλά εκείνη την εποχή ζούσα ολομόναχος εδώ μέσα. Κι αυτό συνέτεινε στο να μου φαίνεται παράξενο. Δεν αισθανόμουν πως είχα σπίτι σ' αυτό τον κόσμο, ήταν γεγονός. Τώρα πια το νιώθω.

Και τώρα λένε πως η καρδιά μου αδυνατίζει. Ο γιατρός χρησιμοποίησε τον όρο «angina pectoris», που αφήνει έναν θεολογικό απόηχο, όπως το «misericordia».¹ Ε, ναι, τα περιμένεις κάτι τέτοια στην ηλικία μου. Ο πατέρας μου πέθανε

1 Misericordia: Έλεος (λατινικά στο πρωτότυπο).

σε βαθιά γεράματα, είναι όμως αλήθεια πως οι αδελφές του δεν έζησαν πολύ. Μόνο ευγνωμοσύνη μπορώ να νιώθω λοιπόν. Λυπάμαι πραγματικά που δεν έχω ν' αφήσω σχεδόν τίποτα σ' εσένα και στη μητέρα σου. Λίγα παλιά βιβλία που κανένας άλλος δεν θα τα ήθελε. Ποτέ δεν έβγαλα πολλά λεφτά και ποτέ δεν έδωσα σημασία στα λεφτά που είχα. Ούτε μου είχε περάσει ποτέ από το μυαλό ότι θα άφηνα πίσω μου γυναίκα και παιδί, πίστεψέ με. Αν το ήξερα, θα ήμουν καλύτερος πατέρας. Θα είχα βάλει στην άκρη κάτι για σένα.

Το κυριότερο πράγμα που θέλω να σου πω είναι ότι λυπάμαι βαθιά για τις δύσκολες στιγμές που ξέρω πως πρέπει να 'χετε περάσει η μητέρα σου κι εσύ, χωρίς καμιά πραγματική βοήθεια από μέρους μου, έξω απ' τις προσευχές μου – γιατί προσεύχομαι συνέχεια. Το έκανα όσο ζούσα και προφανώς το κάνω και τώρα, αν η άλλη ζωή είναι όπως τη φαντάζομαι.

Μπορώ να σ' ακούσω να συζητάς με τη μητέρα σου, εσύ να ρωτάς, εκείνη ν' απαντάει. Δεν ακούω τα λόγια, μόνο τον ήχο της φωνής σας. Δεν σου αρέσει να πηγαίνεις για ύπνο και κάθε νύχτα πασχίζει να σε πείσει, κάθε νύχτα. Δεν την έχω ακούσει ποτέ να τραγουδάει· μόνο τα βράδια, από το διπλανό δωμάτιο, όταν σε καλοπιάνει για να κοιμηθείς. Ωστόσο δεν μπορώ να ξεχωρίσω ποιο είναι το τραγούδι της. Η φωνή της είναι πολύ χαμηλή. Μου φαίνεται όμορφη, αλλά γελάει όταν της το λέω.

Πραγματικά δεν ξέρω πια τι είναι όμορφο. Προσπέρασα δυο νεαρούς στον δρόμο τις προάλλες. Ξέρω ποιοι είναι, δουλεύουν στο συνεργείο. Δεν πάνε στην εκκλησία, κανείς από τους δυο τους, είναι δυο καλά, σκανταλιάρικα παιδιά, που μάλλον αστειεύονται συνέχεια, και να τοι εκεί μπροστά μου, γερμένοι στον τοίχο του γκαράζ μες στη λιακάδα, ν' ανάβουν τα τσιγάρα τους. Είναι πάντα τόσο μαύροι από το γράσο και

μυρίζουν τόσο έντονα βενζίνη, που αναρωτιέμαι πώς και δεν αρπάζουν φωτιά οι ίδιοι. Πετούσαν πειράγματα ο ένας στον άλλον, όπως το συνηθίζουν, και χαχάνιζαν μ' εκείνο το πονηρό τους γελάκι. Και μου φάνηκε όμορφο. Είναι εκπληκτικό να βλέπεις τους ανθρώπους να γελούν, να παρακολουθείς πώς τους παρασύρει το κύμα του γέλιου. Καμιά φορά στ' αλήθεια παλεύουν να μην πνιγούν. Το βλέπω αρκετά συχνά και στην εκκλησία. Γι' αυτό και αναρωτιέμαι τι είναι το γέλιο κι από πού προέρχεται, αναρωτιέμαι τι δαπανά από τον οργανισμό σου και συνεχίζεις ώσπου να εξαντληθείς, ανήμπορος να σταματήσεις. Είναι το ίδιο που συμβαίνει και με το κλάμα κατά κάποιον τρόπο – μόνο που το γέλιο αναλώνεται πιο γρήγορα.

Όταν με είδαν να πλησιάζω, ασφαλώς σταμάτησαν τα αστεία, διέκρινα όμως πως συνέχιζαν να γελάνε από μέσα τους, έχοντας στον νου τους αυτό που ο γερο-πάστορας παραλίγο ν' ακούσει να λένε.

Ένωσα την ανάγκη να τους πω ότι κι εγώ εκτιμώ ένα αστείο, όπως ο καθένας. Υπήρξαν πολλές περιπτώσεις στη ζωή μου που θα 'θελα να το πω. Αλλά δεν είναι κάτι που ο κόσμος αποδέχεται πρόθυμα. Από σένα θέλουν να είσαι λιγάκι απόμακρος. Ένωσα την ανάγκη να τους πω, Είμαι ένας άνθρωπος που πεθαίνει και δεν θα έχω πολλές ευκαιρίες ακόμα να γελάσω, σ' αυτό τον κόσμο τουλάχιστον. Όμως αυτό φαντάζομαι πως θα τους έκανε να σοβαρευτούν, να μου φερθούν ευγενικά. Κρατάω κρυφή την κατάστασή μου, όσο περισσότερο μπορώ. Για άνθρωπο που πεθαίνει αισθάνομαι μια χαρά, κι αυτό είναι ευλογία. Ασφαλώς η μητέρα σου το ξέρει. Λέει πως αφού αισθάνομαι καλά, ίσως ο γιατρός να κάνει λάθος. Στην ηλικία μου, ωστόσο, υπάρχει ένα όριο στο πόσο λάθος μπορεί να κάνει.

Αυτό είναι και το πιο παράξενο σε τούτη τη ζωή, στη ζωή ενός κληρικού. Οι άνθρωποι αλλάζουν θέμα όταν σε βλέπουν να έρχεσαι προς το μέρος τους. Κι ύστερα, καμιά φορά, οι ίδιοι αυτοί άνθρωποι έρχονται στο γραφείο σου και σου λένε τα πιο απίστευτα πράγματα. Κρύβονται πολλά κάτω από την επιφάνεια της ζωής, οι πάντες το γνωρίζουν. Πολλή μοχθηρία, πολὺς τρόμος, μεγάλη ενοχή και πάρα πολλή μοναξιά, εκεί που δεν θα περίμενες να τη βρεις.

Ο πατέρας της μητέρας μου ήταν πάστορας, το ίδιο κι ο πατέρας του πατέρα μου και ο πατέρας του πριν απ' αυτόν, κι ακόμα πιο πριν κανείς δεν ξέρει, αλλά δεν θα δίσταζα να μαντέψω. Τούτη η ζωή ήτανε δεύτερη φύση γι' αυτούς, όπως και για μένα. Ήταν εξαιρετικοί άνθρωποι, αλλά αν υπάρχει κάτι που θα 'πρεπε να μάθω απ' αυτούς και δεν το έμαθα, είναι να συγκρατώ τον θυμό μου. Είναι μια σοφία που θα 'πρεπε να είχα κατακτήσει εδώ και πολύ καιρό. Ακόμα και τώρα που ένα φτερουγίσμα στον σφυγμό μου με κάνει να σκέφτομαι το τέλος, διαπιστώνω πως χάνω την ψυχραιμία μου όταν κολλάει ένα συρτάρι ή όταν δεν βρίσκω τα γυαλιά μου. Σ' το λέω αυτό για να παρατηρήσεις και τον εαυτό σου, μήπως συμβαίνει και σ' εσένα.

Λίγο παραπάνω θυμός, πολύ συχνά και σε λάθος στιγμή, μπορεί να καταστρέψει περισσότερα απ' όσα θα μπορούσες να φανταστείς. Πάνω απ' όλα, πρόσεχε τι λες. «Ἰδοὺ ὀλίγον πῦρ ἡλικίην ὕλην ἀνάπτει· καὶ ἡ γλῶσσα πῦρ»² – αυτή είναι η αλήθεια. Όταν ο πατέρας μου γέρασε, μου είπε το ίδιο ακριβώς πράγμα σ' ένα γράμμα που μου έστειλε. Το οποίο, εδώ που τα λέμε,

2 Ιακώβου του Αποστόλου Επιστολή Καθολική, 3:5-6.

έκαψα. Το έριξα κατευθείαν μέσα στη σόμπα. Αυτό με ξάφνιασε πολύ περισσότερο εκείνη τη στιγμή παρά τώρα που το σκέφτομαι αναδρομικά.

Πιστεύω πως θα κάνω μια προσπάθεια να είμαι ειλικρινής σε τούτο το γράμμα. Το λέω αυτό με όλο μου τον σεβασμό. Ο πατέρας μου ήταν άνθρωπος που ενεργούσε σύμφωνα με τις αρχές του, όπως έλεγε στον εαυτό του. Ενεργούσε από πίστη στην αλήθεια, όπως την έβλεπε βέβαια. Κάτι όμως στον τρόπο με τον οποίο την επιδίωκε ήταν απογοητευτικό κατά καιρούς, και όχι μόνο για μένα. Το λέω αυτό παρ' όλη τη φροντίδα του για την ανατροφή μου, για την οποία του είμαι βαθύτατα υπόχρεος, αν και ο ίδιος μπορεί να αμφισβητούσε την ευγνωμοσύνη μου. Ο Θεός να αναπαύσει την ψυχή του· είναι, ωστόσο, γεγονός πως τον απογοήτευσα. Εντυπωσιακό, αν το καλοσκεφτείς. Και είχαμε τόσο καλές προθέσεις ο ένας για τον άλλον.

Λοιπόν, βλέπε, βλέπε, αλλά μην αντιλαμβάνεσαι, άκου, άκου, αλλά μην κατανοείς, όπως λέει ο Κύριος.³ Δεν ισχυρίζομαι ότι καταλαβαίνω αυτή τη ρήση, όσες φορές κι αν την ακούσω, όσες φορές κι αν τη χρησιμοποιήσω στο κήρυγμά μου. Απλώς αποτυπώνει ένα βαθύτατα μυστηριώδες γεγονός. Μπορεί να γνωρίζεις κάτι απέξω κι ανακατωτά, αλλά στην ουσία να το αγνοείς εντελώς. Ένας άνθρωπος μπορεί να γνωρίζει τον πατέρα ή τον γιο του, κι όμως να μην υπάρχει τίποτα ανάμεσά τους πέρα από αφοσίωση, αγάπη και αμοιβαία ακατανοησία.

Το αναφέρω αυτό για να επισημάνω ότι οι άνθρωποι που

3 Κατά Μάρκον Ευαγγέλιο, 4:12: «Βλέποντες βλέπωσι καὶ μὴ ἴδωσι, καὶ ἀκούοντες ἀκούωσι καὶ μὴ συνιῶσι».

αισθάνονται τύψεις απέναντί σου φαντάζονται πως είσαι θυμωμένος και διακρίνουν τον θυμό σε ό,τι κι αν κάνεις, έστω κι αν εσύ διάγεις ήσυχα τη ζωή που έχεις μόνος σου επιλέξει. Σε κάνουν να αμφιβάλλεις για τον εαυτό σου, πράγμα που, ανάλογα με την περίπτωση, μπορεί να είναι σοβαρός περισπασμός και σπατάλη χρόνου. Είναι κάτι που εύχομαι να είχα καταλάβει πολύ νωρίτερα. Και μόνο που το σκέφτομαι νιώθω λιγάκι εκνευρισμένος. Ο εκνευρισμός είναι μια μορφή θυμού, το παραδέχομαι.

Ένα μεγάλο πλεονέκτημα της θρησκευτικής κλήσης είναι ότι σε βοηθάει να συγκεντρωθείς. Σε κάνει να καταλαβαίνεις σε βάθος τι σου ζητείται και τι μπορείς να αγνοήσεις, επίσης. Αν έχω κάποια σοφία να προσφέρω, αυτό είναι ένα σημαντικό κομμάτι της.

Είσαι η ευλογία του σπιτικού μας εδώ και εφτά χρόνια παρά κάτι μήνες – χρόνια φτωχά ωστόσο, γιατί ήρθες πολύ αργά στη ζωή μου. Δεν προλαβαίνω πια να κάνω τις αναγκαίες αλλαγές για να προσφέρω περισσότερα στους δυο σας. Παρ' όλα αυτά, το σκέφτομαι και προσεύχομαι. Είναι συνέχεια στο μυαλό μου. Θέλω να το ξέρεις αυτό.

Φέτος η άνοιξη είναι υπέροχη και σήμερα είναι άλλη μια υπέροχη ημέρα. Παραλίγο ν' αργήσεις να πας στο σχολείο. Σε στήσαμε όρθιο σε μια καρέκλα κι έτρωγες ψωμί με μαρμελάδα, ενώ η μητέρα σου γυάλιζε τα παπούτσια σου κι εγώ σου χτένιζα τα μαλλιά. Είχες μια σελίδα προσθέσεις να κάνεις· έπρεπε να τις είχες λύσει το προηγούμενο βράδυ και σήμερα το πρωί αργούσες να τις τελειώσεις προσπαθώντας να γράψεις σωστά και όμορφα τους αριθμούς. Είσαι σαν τη μητέρα σου,